

DARIUSZ GŁÓWKA
(Warszawa)

KSIĘGOZBIORY DUCHOWIEŃSTWA PŁOCKIEGO W XVIII W.

Masowa produkcja drukarska w XVII i XVIII w. oraz postępująca alfabetyzacja uczyniły z książki wyznacznik aspiracji poznawczych, znak przynależności do kręgu kultury pisanej. Dotychczasowe polskie badania nad księgozbiorami nie ukazały jednak w sposób wszechstronny zróżnicowanej wewnętrznie grupy „litterati”. Owszem dostrzeżono druki w zamkach i pałacach magnackich oraz kamienicach mieszczzańskich¹, a także zbiory bibliotek klasztornych i katedralnych². Nie zajęto się jednak parafialnymi lub osobistymi księgozbiorami duchownych³.

Klasztor, zgodnie ze średniowieczną tradycją był miejscem, gdzie w spokoju można było oddawać się nauce i gdzie w czasach niepokoju i zamętu kultywowano wiedzę i tradycję. I temu właśnie miały służyć biblioteki klasztorne, o czym świadczą

¹ Na przykład R. Żurkowa, *Biblioteki rajców krakowskich w pierwszej połowie XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 17, 1983, 1/2, s. 51–71; M. Kramperowa, W. Maisel, *Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej połowy XVI w.*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” (cyt. dalej SiMDWiP), 6, 1960, s. 257–308; K. Podlaszewska, *Księgozbiory mieszczan gdańskich w XVIII w.*, „Zapiski Historyczne”, 25, 1970, 1, s. 51–63; J. Rudnicka, *Biblioteki mieszczan warszawskich za Stanisława Augusta*, w: *Warszawa XVIII wieku*, z. 2, s. 126–160; W. Kriegseisen, *Księgozbiory i biblioteki w kulturze ewangelików polskich w XVII i XVIII w.*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, pod red. B. Bieńkowskiej, (cyt. dalej *Z badań*), t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, Warszawa 1992, s. 5–40; K. Schuster, *Biblioteka Łukasza Opalińskiego marszałka nadwornego koronnego (1612–1662)*, Wrocław 1971; R. Marciniak, *Księgozbiór Augustyna Działyńskiego (1715–1759) wojewody kaliskiego*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 12, 1976, s. 191–235; J. Długosz, *Księgozbiór Aleksandra Michała Lubomirskiego w świetle inwentarza z 1678 r.*, „Ze skarbcza kultury”, 23, 1972, s. 7–52; H. Wolska, *Księgozbiór Konstancji Sapieżyny w świetle inwentarza z 1759 r.*, w: *Z badań*, t. 2, Warszawa 1976, s. 133–154.

² Przykładowo: J. Długosz, *Biblioteka klasztoru karmelitów bosych w Wiśniczu (1630–1649)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (cyt. dalej ABMK), 13, 1966, s. 91–169; F. Pilarczyk, *Biblioteka klasztoru franciszkanów we Wschowie*, w: *Wschowa. Miasto i powiat*, pod. red. W. Korcza, Zielona Góra 1973, s. 87–101; J. Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, ABMK, 32, 1976, s. 159–248; 33, 1976, s. 237–297, 36, 1978, s. 211–265; J. Starnowski, *Dwa inwentarze biblioteki franciszkanów inowrocławskich z lat 1669 i 1702*, „Ziemia Kujawska”, 5, 1978, s. 200–224; K. Antosiewicz, *Biblioteki Zakonu Ducha Świętego w Polsce*, ABMK, 41, 1980, s. 351–400; 42, 1981, s. 151–183; B. Tomczak, *Biblioteka bernardynów w Poznaniu w latach 1656–1836*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 4, 1983, s. 401–422; B. Bieńkowska, *Biblioteka OO. Paulinów w Leśnej (1727–1864)*, „Studia Claromontana”, 9, 1988, s. 400–414; E. Stodkowska, *Dzieje księgozbioru Klasztoru Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (Wizytek) w Warszawie do 1887 r.*, w: *Z badań*, t. 14, Warszawa 1992, s. 113–124; K. Gonet, *Warszawska biblioteka księży misjonarzy w Domu Głównym Zgromadzenia w Św. Krzyża na Krakowskim Przedmieściu. Zarys problematyki*, *ibid.*, s. 129–160.

³ Dlatego też wyjątkowe znaczenie mają: A. Obrębski, *Wokół księgozbioru biskupa płockiego Piotra Dunina Wolskiego*, w: *Z badań*, t. 13, Warszawa 1992, s. 81–116; S. Rybandt, *Księgozbiór prymasa Stanisława Karnkowskiego. Źródło badań nad kulturą umysłową dostojnika kościelnego w XVI w.*, *ibid.*, s. 117–130; J. Mandziuk, *Zainteresowania bibliofilskie Karola Neandra biskupa sufragana wrocławskiego (1626–1693)*, „Roczniki Biblioteczne”, 28, 1984, 1–2, s. 107–151; J. Mandziuk, *Książka patrystyczna w księgozbiorach śląskiego duchowieństwa diecezjalnego w XVII w.*, „Roczniki Biblioteczne”, 32, 1988, 1, s. 164–183.

zachowane ich katalogi. Ale po Soborze Trydenckim zaszły w Kościele poważne zmiany polegające m.in. na dążeniu do podniesienia poziomu moralnego i intelektualnego księży. Nowy typ kapłana musiał być przygotowany w pełni do pracy duszpasterskiej, polegającej przede wszystkim na udzielaniu sakramentów, katechizacji i głoszeniu kazań. Nie pomniejszając zatem niebagatelnej przecież roli zakonów (poprzez stając tylko na wymienieniu jezuitów i pijarów) w formowaniu odnowionej religijności, a szerzej kultury barokowej, wydaje się konieczne podjęcie studiów nad zawartością zbiorów bibliotecznych duchowieństwa parafialnego.

Wśród ruchomości odnotowywanych na kartach inwentarzy pośmiertnych i testamentalnych wykazach rzeczy nie brakło książek. Z mało dokładnych opisów można by sądzić, że nie przywiązywano do nich zbyt wiele uwagi. Czyżby były mniej warte niż stroje i meble? Co decydowało o włączeniu lub pominięciu w dokumencie spisu książek? Może brakło czasu, bo chyba nie umiejętności, do żmudnego przecież przebrnięcia przez stos dzieł? A może zmarły jasno określił w testamencie dalsze losy swego księgozbioru i nie było potrzeby dokładnego jego spisania. Tak właśnie postąpił zmarły w 1791 r. pleban z Janowca, Piotr Jurasz, który w testamencie zapisał swe książki synowcowi Janowi — nie uwzględniono ich więc w spisie pośmiertnym⁴. Nie odnotowano także książek w inwentarzu z 1780 r. Dionizego Kortesa, mansjonarza sierpskiego, gdyż „książki jakie tylko miał zabrała kolligacyja”⁵. Jeszcze inną przyczynę wymieniono w inwentarzu z 1773 r. plebana z Lekowa Józefa Kawczyńskiego: „książki różne polskie i łacińskie, kaznodziejskie, do nabożeństwa i inne małe jeszcze szkolne, około 38, przeliczone osobno rejestrowane w plebanii zostawione, z których kilka kapłanom pro suffragia animae defuncti są dane”⁶. Z 34 inwentarzy pośmiertnych i testamentalnych wykazów rzeczy oblatowanych w płockich i pułuskich księgach konsystorskich oraz w aktach biskupich, książki odnotowano w 20, co stanowi 58,8% ogółu przekazów. Można by w tym miejscu zastanawiać się, czy rzeczywiście niewiele więcej niż połowa księży miała książki na własność. Moim zdaniem byłby to wniosek zbyt pochopny. Owego wskaźnika (58,8% inwentarzy) nie można utożsamiać z kręgiem posiadającym książki. Trzeba pamiętać o selektywności zapisu inwentarzowego. Warto przypomnieć, że w 85% siedemnastowiecznych pośmiertnych spisów ruchomości szlachty wielkopolskiej nie odnotowano obuwia, a w 90% naczyń ceramicznych⁷. I choć książka nie jest rzeczą tak oczywistą, o której nie ma potrzeby wspominać, wymienione wyżej przykłady ukazują różne przyczyny, z powodu których w części inwentarzy pośmiertnych pominięto książki⁸. Dlatego też wnioskowanie o stopniu czytelnictwa i gromadzenia książek na podstawie odsetka inwentarzy z książkami wydaje się rozwiązaniem nietrafnym.

Inwentarz pośmiertny w przeciwieństwie do katalogu biblioteki nie zawiera pełnych danych bibliograficznych. Nie jest to źródło bibliologiczne, sporządzone przez księgarzy czy bibliotekarzy dla bibliofilów. Jednakże niefachowość w opisywaniu

⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku (cyt. dalej ADP). 168. s. 437.

⁵ ADP, b.s., s. 166.

⁶ ADP 159, s. 12.

⁷ A. Pośpiech, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVIII wieku*, Warszawa 1992, s. 24.

⁸ Podobne przyczyny wskazał A. Pośpiech, op. cit., s. 48. Jego zdaniem staranny opis książek w inwentarzach zależał m.in. od poziomu wykształcenia autora spisu, jego potrzeb, chęci, nawyku obcowania z książkami.

książek nie może przekreślać przydatności badawczej inwentarzy pośmiertnych. Zapis ograniczony jest czasem tylko do autora, albo autora, tytułu pełnego lub jego fragmentu oraz określenia typu dzieła np. kazania niedzielne. Dlatego też najpoważniejszym problemem, sprawiającym przy tym największe trudności jest właściwa identyfikacja książki⁹. Nie ułatwia tego zadania dość tradycyjna konstrukcja (według autorów, a w przypadku dzieł anonimowych według tytułu) różnorakich bibliografii dawnego piśmiennictwa¹⁰. Niestety, nie udało mi się zidentyfikować niektórych tytułów, określić miejsca i daty wydania oraz charakteru dzieła.

Świadectwem obecności książek na plebaniach są nie tylko inwentarze i testamenty, ale i spisy książek zalecanych przez biskupów. Na mocy jednej z uchwał Soboru Trydenckiego duchowni mieli obowiązek głoszenia kazań. Warunkiem realizacji tego postanowienia była odpowiednia wiedza teologiczna, której wielu księży nie zdobywało przecież w seminariach, ale przez samodzielne lektury. Dlatego też niektórzy gorliwi biskupi przygotowywali listy książek niezbędnych do pracy duszpasterskiej. I tak biskup Nicei w 1612 r. nakazał księżom posiadanie 12 dzieł, a arcybiskup Sens w 1658 r. domagał się aż 47 książek w bibliotece plebana¹¹. Znana jest również taka lista, jeszcze z początku XVIII w., z diecezji bazylijskiej¹².

Także biskupi polscy, przede wszystkim na przełomie XVI i XVII w., określali zestawy dzieł potrzebnych w pracy kapłanów. W uchwałach synodów: diecezji chełmińskiej z 1583 r., wileńskiej z 1602, chełmskiej z 1604 i warmińskiej z 1610 r. nakazywano księżom zakupić Biblie, dekrety i katechizm Soboru Trydenckiego, brewiarz i mszał Klemensa VIII, poradnik dla spowiedników Marcina Navarry, postylle m.in. Stapletona, Granady, Ossoriusa, Skargi i Wujka¹³. W następnych latach, tylko na synodzie diecezji chełmskiej w 1694 r., zalecono dwa dzieła Wojciecha Tyłkowskiego: *Duodecima examina clerum* i *Sacrum Tribunale*.

Najszerszą listę potrzebnych dzieł zestawił biskup plocki Michał Poniatowski w liście pasterskim z 1775 r. Pisał w nim m.in. „pragniemy jeszcze i tego, aby się duchowieństwo nasze starało ile można i ich sposobność pozwala w niektóre lepsze, znajomsze i do nabycia łatwiejsze książki opatrzyć”¹⁴. Dalej biskup wymienił kilkadziesiąt autorów, dodając niekiedy tytuł, w dwóch grupach: lektur podstawowych i uzupełniających („kto może”). Podział tematyczny przedstawiam w tabeli 1.

⁹ O podobnych trudnościach pisali: M. Nawrocka, *Księgozbiory mieszczan poznańskich w XVIII w.*, SiMDWiP 13, 1967, s. 94; J. Queniert, *Culture et société urbaines dans la France de l'Ouest au XVIIIe siècle*, Paris 1978 s. 185.

¹⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, cz. 3, Kraków 1891–1939; A. Backer, C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles–Paris 1890–1932; *Catalogue general des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1924–1979; *British Museum, General Catalogue of Printed Books to 1955*, London 1963–1966; H. Hurter, *Nomenclator literariae theologiae catholicae*, Innsbruck 1892–1930.

¹¹ J. Delumeau, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII w.*, t. 2, Warszawa 1986, s. 238; L. Trenard, *De l'histoire et bibliothèques...*, „Revue française d'histoire du livre”, 55, 1987, s. 130; J. Ferte, *La vie religieuse dans les campagnes parisiennes (1622–1695)*, s. 191.

¹² A. Schaer, *Le clergé paroissial catholique en haute Alsace sous l'Ancienne Régime (1618–1789)*, Paris 1966, s. 198.

¹³ *Decretales Summorum Pontificum, pro regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et dioecesanorum regni eiusdem ad summa collectae*, wyd. Z. Chodyński, E. Likowski, t. 1, Poznań 1882, s. 239 n.; J. Sawicki, *Concilia Poloniae*, t. 2, *Synody diecezji wileńskiej i jej statuty*, Warszawa 1948, s. 49 n.

¹⁴ M. J. Poniatowski, *List pasterski do Obojga Stanów Dyecezji Plockiej...*, w: *Rozrządzenia i pisma pasterskie...*, Warszawa 1795, t. 1, s. 420–423; pierwszy, choć bez bliższej analizy, uwagę na ten przekaz zwrócił M. M. Grzybowski, *Formacja intelektualna i moralna duchowieństwa diecezji plockiej w czasach rządów bp M. J. Pomitowskiego (1773–1785)*, „Studia Plockie”, 4, 1976, s. 91.

Tabela 1

Klasyfikacja tematyczna dzieł zalecanych w 1775 r. w diecezji płockiej

Rodzaj	Liczba dzieł	
	lektura podstawowa	lektura uzupełniająca
teologia dogmatyczna i moralna	6	7
historia Kościoła	2	6
prawo kanoniczne	3	3
liturgia	5	—
homiletyka	18	—
bibliistyka	4	1
teologia ascetyczna	8	—
razem	46	16

Źródło: por. przyp. 14.

Przeglądając zalecany przez biskupa Poniatowskiego zestaw dzieł dość wyraźnie widać dążenie do przeniesienia na mazowieckie plebanie zachodnioeuropejskiej myśli teologicznej i praktyki duszpasterskiej. Były to starsze, o uznanej wartości prace jak *Manuale Parochorum* Karola Boromeusza, kazania Ludwika z Granady, ascetyczne rozważania Tomasza à Kempis, Roberta Bellarmina i Franciszka Salezego. Nie brakowało też książek nowszych, acz wielokrotnie wznawianych, co sugeruje ich poczytność, jak na przykład Claude'a Fleury *Catéchisme historique...*, Jeana Baptiste'a Massillona *Conférence et discours synodaux...*, Denisa Petau (Petavio) *Rationum temporum* i Bartolomme'a Gavanta *Thesaurus sacrorum rituum...* Były też publikacje stosunkowo nowe jak Giovanniego Bertiego *Ecclesiasticae Historiae breviarium...* (Piza 1760), Johanna Reutera *Casus conscientiae...* (Kolonia 1753) i Benedykta XIV *De Synodo dioecetano* (Rzym 1748). Biskup Poniatowski świadom był także realiów polskich, stąd wymienił kilku autorów zbiorów kazań: Jakuba Wujka, Piotra Skargę, Adama Abramowicza, Kaspra Balsama, Sebastiana Lachowskiego, Wawrzyńca Rydzewskiego, Sebastiana Ubermanowicza, Samuela Wysockiego, Grzegorza Zacharyaszewicza. Wymienił także polski przekład Biblii Jakuba Wujka, *Praxis episcopalis* Pawła Piaseckiego, *Pamiętkę pasterskiego affektu* Józefa Mansiego i zbiór konstytucji z przeprowadzonych w pierwszej połowie XVII w. synodów metropolii gnieźnieńskiej, wydany w Krakowie w 1761 r.

Poszerzenie wiedzy teologicznej, obok reformy studiów seminaryjnych, corocznych rekolekcji i konferencji dekanalnych miały dać biskupowi zastęp kapłanów dobrze przygotowanych duchowo i intelektualnie do pełnienia funkcji duszpasterskich. Lektury proponowane przez biskupa Poniatowskiego miały przygotować do należytego wypełniania obowiązku głoszenia kazań i sprawowania sakramentów. Nieobce miały być Biblia, historia Kościoła i prawo kanoniczne. Formacja księży ograniczona była do sfery „sacrum” do Boga i Kościoła, odpowiadała potrzebom doktryny trydenckiej. Nowe oblicze teologii powstałe z konfrontacji z oświeceniowymi prądami

ideowymi jest stosunkowo mało widoczne w zestawie lektur. Pojawia się ono w przywołaniu jako potrzebnych każdemu kapłanowi dzieł z prawa kanonicznego i historii Kościoła. Jednakże wybrane książki nie propagowały oświeceniowego modelu plebana — ojca duchowego, nauczyciela i dobrego gospodarza, opisanego przez Kołłątaja i Józefa Kazimierza Kossakowskiego.

Nie wiadomo jednak na ile biskupie nakazy były realizowane. Ślady biskupiej kontroli księgozbiorów prywatnych i parafialnych odnajdujemy w wizytacji, zarządzanej przez biskupa plockiego Michała Poniatowskiego w latach 1775–1776. Na podstawie protokołów 10 dekanatów można stwierdzić istnienie bibliotek parafialnych przy 20 kościołach (21% zwizytowanych)¹⁵. Ich wielkość była zróżnicowana, najmniejsze liczyły 3, a największa 35 tytułów. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z bibliotekami powstałymi w wyniku zapisów testamentalnych. Z tym, że jedni testatorzy dzielili swe księgozbiory między kilka osób i instytucji kościelnych, i stąd kilkunastu biblioteki, a inni cały swój zbiór kilkadziesiątu dzieł oddawali kościołowi parafialnemu.

W aktach wizytacji plebanii wymieniali także nazwiska kilku czy kilkunastu autorów z własnych prywatnych zbiorów. 157 księży podało co najwyżej 5 dzieł, 15 — 6 do 10, a 7 — po kilkanaście (najwięcej 19). Były to wyłącznie dzieła religijne. Przeważały zbiory kazań, a ich autorami byli m.in. Wysocki (13 egzemplarzy), Wujkowski (11), Madejski (9), Skarga (7), Segneri (6), Laselve (5), Balsam (4), Czaszyński, Filipowicz, Ubermanowicz (po 3), Faber, Korczyński, Muchowski, Perkowicz, Pikulski (po 2). Ponadto wymieniano traktaty z teologii moralnej Busenbauma (15 egzemplarzy), Antoine'a (14) i Coleta (9)¹⁶. Z zalecanych przez biskupa 63 książek, 17 odnotowano w aktach wizytacji. Co prawda minął tylko rok lub dwa między ogłoszeniem listu pasterskiego a wizytacją, ale chyba nie spieszono się z nabywaniem zalecanych prac. Świadczy o tym też tylko 14 egzemplarzy 10 tytułów odnotowanych w 6 inwentarzach pośmiertnych spisanych po 1775 r.

Niektórzy badacze niechętni są liczeniu, twierdząc, że książka jest zjawiskiem kulturowym, niepodlegającym kwantyfikacji, a istotniejsze znaczenie ma jej poziom. Dla mnie zaś opinie ani z epoki powstania dzieła, ani też kreowane współcześnie, nie wydają się miarodajne. Dlatego też pozostaniemy przy liczebności książek, jako mierniku potrzeb i aspiracji czytelnicy.

Jak już wspomniałem, w zebranych do tej pory materiałach z diecezji plockiej z XVIII w., 20 duchownych zostawiło 4 testamentalne wykazy rzeczy i 16 inwentarzy pośmiertnych, w których zawarto dane o 394 książkach. Przeciętny księgozbiór liczył więc 20 tytułów. Szczegółowe dane przynosi tabela 2.

¹⁵ *Materiały do dziejów ziemi plockiej. Z archiwaliów diecezjalnych plockich*, (dalej cyt. MDZP) wyd. M. M. Grzybowski, Płock 1981–1991, t. 2, s. 23, 48 n., 93 n., 114; t. 3, s. 17, 128, 140, 156, 179, 233, 277; t. 5, s. 22, 119, 159 n., 187, 216, 251 n.; t. 6, s. 138, 195.

¹⁶ MDZP, t. 2, s. 62, 126, 146, 168, 198, 207, 226, t. 3, s. 21, 32, 82, 142 n., t. 4, s. 50, 65, 95, 107, 120, 136, 144, 187, 194, 245, t. 5, s. 32, 39, 83, 97, 110, 146, 178, 231 n., t. 6, s. 41, 50, 63, 94, 100, 181, 192, 224.

Tabela 2

Księgozbiory duchowieństwa plockiego w XVIII w.

Duchowny	Beneficjum	Typ źródła	Rok	Liczba książek
S. Borowski	pl. Wąsosz	i. p.	1761	83
A. Beldrzycki	pl. Dzierzgowo	i. p.	1763	52
F. Widziński	pl. Serock	t. w. r.	1796	32
S. Wilczyński	pl. Sielkowo	i. p.	1772	31
P. Dziegielewski	pl. Bonistaw	t. w. r.	1782	28
G. Zawistowski	pl. Szumowo	i. p.	1760	22
W. Pętkowski	wik. Sarbiewo	i. p.	1741	19
J. Płoski	pl. Janów	i. p.	1767	17
F. Głaszyński	pl. Poręba	t. w. r.	1780	16
A. Miłobędzki	pl. Jeżów	t. w. r.	1753	16
W. Chraściewicz	pl. Krzynowłoga Mn.	i. p.	1739	15
R. Miaszkiewicz	pl. Gozdowo	i. p.	1783	12
M. Wiśniewski	kanonik Pułtusk pl. Barcice	i. p.	1754	11
M. Antonowicz	kanonik Pułtusk	i. p.	1772	11
S. Zawistowski	pl. Kuklin	i. p.	1766	8
W. Żurkiewicz	emeryt Płock	i. p.	1782	6
A. Koška	mansj. Łomża	i. p.	1764	5
J. Bieńkowski	prep. szp. Ostrów	i. p.	1766	4
W. Konarzewski	wik. kap. koleg. Pułtusk	i. p.	1758	4
S. Dobrzyniecki	pl. Słupia	i. p.	1780	2

mansj. — mansonarz; pl. — pleban; prep. szp. — prepozyt szpitalny; wik. — wikariusz; wik. kap. koleg. — wikariusz kapituły kolegiackiej; i. p. — inwentarz pośmiertny; t. w. r. — testamentalny wykaz rzeczy

Źródło: Archiwum Diecezjalne w Płocku 56, k. 248–248a; 58, s. 160; 65, s. 1193; 66, s. 245, 874; 138, s. 128; 155, k. 29, 249; 156, s. 97; 157, s. 36; 158, s. 354; 161, s. 421; 236, s. 409, b.s. (1) k. 107, 193v, 291; b.s. (2), s. 108 n., 291 n.

By lepiej określić wartości typowe, warto dane liczbowe uszeregować w sposób następujący:

Tabela 3

Wielkość księgozbiorów duchowieństwa plockiego w XVIII w.

do 10	11–20	21–30	31–40	powyżej 40
6	8	2	2	2

Źródło: por. tab. 2.

Przeciętny księgozbiór liczył kilkanaście tytułów. Co ta liczba właściwie oznacza? Na pytanie to można odpowiedzieć jedynie przez porównanie z księgozbiorami innych grup lub uwzględnić badania dotyczące innych krajów. Dane dla Polski są bardzo ubogie. Z artykułu M. Nawrockiej można wnosić, że przeciętny zbiór książek poznańskiego mieszczanina w XVIII w. liczył około 18 pozycji¹⁷.

W tej sytuacji warto przyrzeć się przeciętnym księgozbiorom duchowieństwa w innych krajach katolickiej Europy. Porównanie takie ograniczone jest zarówno dostępnymi mi opracowaniami, jak i charakterystyką badanych grup¹⁸.

Tabela 4

Księgozbiory duchowieństwa w Europie w XVII i XVIII w.

Miejsce	Okres	Liczba przekazów	Średnia liczba dzieł
Besançon	1690–1790	?	45
Namur	1716–1792	7	179
Piacenza	1700–1739	29	65
Piacenza	1740–1770	26	185
Praga	1671–1713	18	43
Praga	1714–1730	15	87

Źródło: por. przypis 18.

Biblioteki prywatne, o przeciętnej liczbie ponad 100 tytułów należały przede wszystkim do kanoników, opatów lub profesorów seminariów, jak na przykład w Namur, ale też i do plebanów, jak w diecezji Piacenzy. Pod względem wielkości księgozbiorów duchowieństwo z diecezji plockiej nie mogło też równać się z plebanami i wikariuszami z Besançon i Pragi, ale różnice te nie są już tak znaczne i wynikają z dystansu kulturowego dzielącego wieś i miasteczko mazowieckie od prowincjonalnego miasta francuskiego i jednego z ważniejszych miast monarchii habsburskiej.

Wielkość księgozbiorów nie wynika tylko z mniej lub bardziej rozbudzonych potrzeb intelektualnych. Jest ona również pochodną posiadanego beneficjum, zamożności i wykształcenia. Zależność tę najlepiej pokazuje przykład Paryża z imponującą przeciętną 1500 książek (ustalona na podstawie 40 inwentarzy pośmiertnych). Ogromne prywatne zbiory w Paryżu to efekt kumulacji kilku czynników. Wysokie dochody, studia uniwersyteckie wielu księży, a nawet doktoraty na Sorbonie, przynależność do akademii i wreszcie możliwość niemal codziennego obcowania z intelektualną elitą miasta tworzyły podstawy do powstania wielkich zbiorów¹⁹. Nie tylko wielkie miasto

¹⁷ M. Nawrocka, op. cit., s. 96–100, natomiast Z. Mikotejko oblicza średnią wielkość księgozbioru na 22,8 woluminów, *Problematyka badań nad księgozbiorami mieszczan poznańskich w XVIII w.*, w: *Z badań*, t. 6, Warszawa 1981, s. 17.

¹⁸ P. M. Grinewald, *Les bibliothèques à Besançon au XVIIIe siècle*, „Revue française d'histoire du livre”, n.s., 56, 1986, s. 340; T. Pisvin, *La Vie intellectuelle à Namur sous le Régime autrichien*, Louvain 1963, s. 193–197; V. Anelli, L. Maffini, P. Viglio, *Leggere in provincia. Un censimento delle biblioteche private a Piacenza nel Settecento*, Bologna 1986, s. 130; M. Svobodová, *Knihovny pražských kněží z let 1671–1713*, „Documenta Pragensia”, 9, 1991, 1–2, s. 489–517; M. Ryantová, *Knihy v pozůstalostech pražských duchovních v první třetině 18. století*, „Časopis Národního Muzea”, řada historická, 156, 1987, 1–2, s. 52–68.

¹⁹ C. Thomassey, *Livres et culture clericale à Paris au XVIIIe siècle: quarante bibliothèques d'ecclesiastiques parisiens*, „Revue française d'histoire du livre”, n.s., 36, 1973, s. 283.

sprzyjało tak dużym księgozbiорom. Już w pierwszej połowie XVII w. plebani z większych parafii położonych w południowoniderlandzkich diecezjach (Antwerpia, Gandawa, Mechelen, 's-Hertogenbosch) mieli od 60 do ponad 200 tytułów²⁰. W tymże też stuleciu działający w Zjednoczonych Prowincjach katolicy księża dysponowali od 135 do ponad 500 dziełami²¹.

Księgozbiory duchowieństwa charakteryzowały się zdecydowaną przewagą literatury teologicznej. Pewną trudnością, komplikującą bezpośrednie porównywanie podziału tematycznego są różne klasyfikacje. Nawet ta najbardziej klasyczna, rozpowszechniona w osiemnastowiecznej Francji, a użytkowana przez wielu współczesnych badaczy, o układzie: *Théologie, Droit, Histoire, Sciences et Arts, Belle-Lettres*, budzi wątpliwości²². Między innymi — a co jest szczególnie ważne dla moich rozważań — poprzez zaliczenie historii Kościoła do „Histoire”, a prawa kościelnego do „Droit” zmniejsza liczbę dzieł religijnych. W tak klasyfikowanych księgozbiорach duchowieństwa z Paryża i z Piacenzy teologia stanowi 1/3 ogółu książek²³. W innych regionach dzieła teologiczne zajmują o wiele więcej miejsca. I tak w Besançon stanowiły około 80–90% całości, w miastach wschodniej Francji — od 80% u schyłku XVII w. do 65% sto lat później²⁴. Podobnie było w Niderlandach w XVII w., gdzie stanowiły także 80–90% zbiorów i 73% w Pradze²⁵. Różnice te z jednej strony mogą powstawać w wyniku stosowania różnych sposobów klasyfikacji książek, ale też ukazują one odmienne potrzeby i upodobania czytelników.

Księgozbiory duchowieństwa płockiego nie odbiegały tematyką od wspomnianych powyżej zbiorów niderlandzkich, praskich czy prowincjonalnych francuskich.

Tabela 5

Tematyka książek ze zbiorów duchowieństwa w diecezji płockiej

Kategoria	Liczba dzieł	%
teologia	303	92,1
nauka	25	7,6
literatura piękna	1	0,9
razem	329	100,0

Źródło: por. tab. 2.

²⁰ L. Braeken, *De dekenij Herentals 1603–1669*, Leuven 1982, s. 95; J. De Brouwer, *De bibliotheek van een landelijk pastoor, ca. 1650*, „Ons geestelijk erf”, 46, 1972, s. 202 n.; L. Stockman, *Die bibliotheek van een plattelandspastoor in de XVIIe eeuw*, ibid., 49, 1975, s. 416–422; Th. W. Stoffeln, *Twee Berner parochiebibliotheken uit het post-Tridentinum Bokhoven et Lithoyen (1622)*, ibid., 65, 1991, s. 205–211.

²¹ W. Frijhoff, *Vier Hollandse priesterbibliotheken uit de zeventiende eeuw*, ibid., 51, 1977, s. 204.

²² L. Trenard, op. cit., s. 118; J. Quenart, op. cit., s. 182 n.

²³ W Paryżu w latach 1706–1740 — 38%, 1745–1760 — 32,5%, 1765–1790 — 29%, C. Thomassery, op. cit., s. 288; w Piacenzy w latach 1700–1735 — 35%, 1740–1770 — 39%, V. Anelli, L. Maffini, P. Viglio, op. cit., s. 128.

²⁴ P. M. Grinewald, op. cit., s. 337; J. Quenart, op. cit., s. 274.

²⁵ W. Frijhoff, op. cit., s. 199–217; T. W. Stoffeln, op. cit., s. 218; M. Ryantová, s. 57.

Tabela 6

Literatura religijna w zbiorach duchowieństwa diecezji płockiej

Rodzaj	Liczba dzieł	%
homiletyka	85	28,0
teologia pastoralna	49	16,2
modlitewniki	28	9,2
teologia moralna	23	7,6
teologia ascetyczna	22	7,3
liturgia	16	5,3
bibliistyka	12	3,9
teologia kontrowersyjna	5	1,6
prawo kanoniczne	3	1,0
hagiografia	2	0,7
historia Kościoła	1	0,3
geografia święta	1	0,3
teologia dogmatyczna	1	0,3
nieokreślony	54	17,8
razem	303	100,0

Źródło: por. tab. 2.

Przyjęta klasyfikacja wynika z charakteru samych księgozbiorów. Do kategorii „nauka” włączyłem dzieła z retoryki, polityki, historii, geografii, filozofii, medycyny, słowniki i podręczniki do nauki języków obcych. To co je łączy to zainteresowanie otaczającym człowieka światem. Do nauki języków obcych służyły pomocą m.in. wielokrotnie wznawiany słownik Knapskiego *Synonimae seu dictionarium polono-latinum*, słowniki francusko-polski, niemiecko-polski, niemiecko-lacińsko-polski, Gottscheda *Gramatyka niemiecka*, Konarskiego *Gramatica latina ad usum iuventutis scholarum*. Doskonalono sztukę wymowy oraz pisanie listów i kazań dzięki bliżej nieokreślonym dziełom Cycerona, Wojciecha Bystrzonowskiego *Polak sensat w liście, w komplemencie polityk...*, Cypriana Soareza *De arte rhetorica*, Józefa Nogajskiego *Seminarium spiritus et artis concionatorice...*, Andrzeja Temberskiego *Via Appia ad eloquentiae...*

Świadectwem zainteresowania współczesnymi sprawami politycznymi są dzieła: anonimowe *Akta publiczne do interesu Ordynacji Ostrojskiej należące*, być może kupione około 1753 r., gdy pod wpływem „Familii” Janusz Sanguszko przeprowadził tzw. transakcję kolbuszowską, oraz przypisywana Stanisławowi Konarskiemu *Rozmowa ziemianina z sąsiadem o... okolicznościach roku 1733*, popierająca starania Stanisława Poniatowskiego o buławę hetmańską w 1733 r. Przeszłość poznawano dzięki dziełom Augustyna Kołudzkiego *Thron oyczysty abo pałac wieczności w krótkim*

zebraniu monarchów... polskich, Wojciecha Kołajowicza *Historiae Lituanae* oraz Wojciecha Tylkowskiego *Historye z osobliwszemi rewolucjami pod tytułem stoł mądrości...* Dzieło Stanisława Orzechowskiego *Fidelis subditus sive de institutia Regia...* zdaje się świadczyć o zainteresowaniu funkcjonowaniem państwa polskiego w czasach Zygmunta Augusta. Jedyne dzieło geograficzne to Claude'a Buffiera *Géographie universelle*, także jedynym poradnikiem medycznym było *Compendium medicum to jest krótkie zebranie chorób*. Książki, które ułatwiały poznawanie świata występowały u 8 księży. Słowniki miał przede wszystkim kanonik pułtuski Michał Antonowicz, pleban serocki Franciszek Widziński i z Szumowa Gabriel Zawistowski. Polityka to domena Andrzeja Bełdzyckiego plebana w Dzierzgowie i plebana wąsoskiego Stanisława Borowskiego. Pozostałe tytuły należały do Franciszka Głaszyńskiego, plebana w Porębie, Szymona Wilczyńskiego, plebana w Sielkowie i Marcina Wiśniewskiego, kanonika pułtuskiego.

Największą część księgozbiorów plebańskich stanowiły zbiory kazań. Przeważały osiemnastowieczne postylle polskie, a niemal co dziesiąta to oryginał lub tłumaczenie znanych, przeważnie siedemnastowiecznych kaznodziejów europejskich (Bourdalous, Clutius, Engelgrave, Faber, Sanchez, Stapleton). Swoisty ranking na najbardziej poczytnych polskich autorów przedstawia się następująco: Wujkowski (9 egzemplarzy), Wysocki (6), Bielicki (5), Liberiusz (3), Dochterowicz, Filipowicz, Korzyński, Madejski, Ubermanowicz, Zacharyaszewicz (po 2) i inni (po 1). Jak się wydaje, łączono aktualność rodzimych i uznaną klasyczność obcych autorów.

Charakter najbardziej praktyczny, wspomagający bezpośrednio plebanów w codziennej pracy duszpasterskiej, miały dzieła zaliczane do teologii pastoralnej, niemal w równej mierze powstałe w XVII jak i w XVIII w., a wyszły one spod piór przeważnie polskich autorów. Były to katechizmy, a wśród nich najbardziej rozpowszechniony Jana Wujkowskiego *Chleb duchowny* (7 egz.) oraz polskie tłumaczenie Roberta Bellarmina (2 egz.). Wśród ogólnych poradników duszpasterskich czytano najchętniej Józefa Dąbrowskiego *Alimonia spiritualis* (4 egz.) i Józefa Mansiego *Pamiętka pasterskiego affektu...* (3 egz.). Ta ostatnia, powstała na życzenie przechodzącego z Płocka na Warmię biskupa Andrzeja Załuskiego, zawierała m.in. księgę o obowiązkach kapłańskich. Korzystano też z dziedzictwa Kościoła powszechnego, z dzieł Ludwika z Granady, Marchantiusa, Moliny, Possevina i Reguis'a. Warto też wspomnieć o książkach o „dobrej śmierci” Józefa Dąbrowskiego, Michała Gorceżyńskiego i Tomasa Młodzianowskiego.

Równie przydatne w duszpasterstwie były traktaty z teologii moralnej. W tej dziedzinie czytano przede wszystkim pisane po łacinie lub na nią tłumaczone dzieła cudzoziemskich teologów: Busenbauma (9 egz.), Toleta (3), Antoine'a (2), Azora, Conciny, Escobara y Mendozy i Mansiego (po 1).

Kapłani nie mogli sprawować należycie swych funkcji, bez rozwijania własnego życia wewnętrznego. Dlatego też popularne były różnego rodzaju rozmyślenia i rozważania. Być może pożyczano te książki także parafianom. Czytano polskie tłumaczenia autorów obcych, średniowiecznych — Tomasza à Kempis i św. Gertrudy, a z nowszych Abellego, Crasseta, Ruggieriego, św. Franciszka Salezego. Ponadto współczesne polskie refleksje Andrzejkiewicza, Gorajewskiego, Łażniewskiego, Owaniszewskiego, Popławskiego, Szysieckiego, Wiązkiewicza i Wujkowskiego.

Obowiązkiem każdego kapłana była modlitwa brewiarzowa. Dlatego też tytułem najczęściej pojawiającym się na kartach inwentarzy był brewiarz rzymski. Odnotowa-

no 28 egzemplarzy u 19 księży (w tym 7 razy diurnał, stanowiący wyciąg z brewiarza, ułatwiający kapłanom modlitwę poza kościołem).

Czasy wielkich sporów teologicznych minęły. Dlatego też dzieła kontrowersyjne są taką rzadkością. Zwraca uwagę pierwszy polski słownik apologetyczny *Tarcza wiary Św. Rzymskiej katolickiej*, napisany przez Piotra Drogoszewskiego, a do drugiego wydania przygotowany przez Wojciecha Ochabowicza OP. Natomiast dyskusję z indyferentyzmem religijnym podjął Wojciech Kojałowicz w rozprawie *O rzeczach do wiary należących rozmowy teologa...*²⁶. O zainteresowaniu sprawami żydowskimi zdają się świadczyć *Traktat Samuela Rabina błąd żydowski pokazujący i Błędy Talmudowe od samych żydów uznane*.

Rzadko notowano Biblie (tylko 8 egzemplarzy), a jeszcze rzadziej komentarze do niej. Nie interesowano się historią Kościoła, ani pismami Ojców Kościoła.

Czytano przede wszystkim po polsku (151 egz.) i łacinie (127 egz.). U 4 księży znalazły się książki francuskie (6), a dwóch ponadto niemieckie.

Przeważały wydania polskie, ale znalazłem też 21 egzemplarzy edycji zagranicznych m.in. wydanych w Rzymie, Paryżu, Lyonie, Liège, Kolonii, Moguncji, Würzburgu, Jenie, Aschaffenburgu²⁷.

Trudno określić czas i sposób powstawania zbiorów. W przypadku książek wydawanych kilkakrotnie nie można stwierdzić, którą konkretnie edycję zapisano w inwentarzu. Posługując się tylko datami wydań dzieł o jednym nakładzie lub których wznowienia miały miejsce po dacie spisania inwentarza, można stwierdzić, że książki gromadzono dość systematycznie. Paweł Dziegielewski zmarły w 1782 r. pleban z Bonisława miał książki wydane w 1753 r., 1761–1764, 1766 i 1767 lub 1774²⁸. Wikariusz z Broku, Ignacy Szymański, w swym testamencie z 1776 r. wymienił książki o datach edycji: 1756, 1758, 1759, 1767²⁹. W inwentarzu Stanisława Borowskiego plebana w Wąsoszy z 1761 r. znajdujemy wydania z lat: 1651, 1658, 1671, 1693, 1704, 1709, 1717, 1721, 1722, 1723, 1726, 1731, 1744, 1748, 1751, 1754, 1758. W o dwa lata późniejszym rejestrze Andrzeja Bełdrzyckiego plebana w Dzierzgowie z lat: 1649, 1684, 1687, 1691, 1698, 1723, 1725, 1726, 1733, 1736, 1742, 1745, 1748, 1749, 1752, 1759³⁰. Szczególnie te dwa ostatnie przykłady zdają się wskazywać, że część książek przekazana została jako zapis testamentalny, co tłumaczyć też może nietypową wielkość tych zbiorów.

²⁶ B. Natoński, *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII w. Nauczanie i piśmiennictwo*, w: *Dzieje teologii katolickiej*, pod red. M. Rechowicza, t. 2, cz. 1, Warszawa 1976, s. 186, 209.

²⁷ Były to edycje następujących książek: Deodat Nerserowicz, *Dictionarium latino-armenum*; Claude Buffier, *Géographie universelle*; Melchior Corneus, *Curriculum philisophiae uti loci tempora in scholis decuri solet*; Antonius de Molina, *Instructio de sacerdote*; Henricus Engelgrave, *Lux Ewangelicae sub rerum Sacrorum Emblematum*; Zacharie Laselve, *Annus apostolicus seu Conciones toto anni decursu...*; Agostino Paoletti, *Discursus praedicalibiles sive viridarium sacrarum concionum*; Gaspar Sanchez SJ (z Grenady), *Conciones in dominicis*; Rodolph Clutius, *Sermones dominicales*; Jacobus Marchantius, *Hortus pastoris...*; Jacobus Marchantius, *Opuscula pastoralia ..expurgatum.. opera... Wilhelmi Molitoris*; Conrad Lycosthene, *Apophtegmata*; Antonio de Escobar y Mendoza, *Liber theologiae moralis*; Kazimierz Wojsznarowicz, *Dom Mądrości lub Arsenal miłosierdzia*; Luigi (Alojzy) Lippomano, *Sanctorum patrum vita*; Johann Gerhard, (jeden z komentarzy do ksiąg Pisma Św.); Jan Makowski, *Loci communes theologici*; Alessandro Calamato, *Conciones sacrae ac morales*; Nicolaus Ruggieri, *Fasciculus meditationum vitae purgative*.

²⁸ ADP, b.s., (2), s. 108 n.

²⁹ ADP 160, s. 245.

³⁰ ADP 66, s. 874; ADP 155, k. 29.

Biblioteki plebańskie miały charakter wybitnie użytkowy. Zbiory kazań, dzieła z teologii pastoralnej, moralnej i ascetycznej pomagały w prowadzeniu wspólnoty parafialnej. Mazowieccy plebani obficie czerpali z dziedzictwa i dokonań europejskiej literatury kościelnej. Czytali te same dzieła autorów obcych co w Czechach, Niderlandach i Francji.

Sądzę, że księgozbiory plebańskie powstawały w sposób przemyślany, gromadziły książki przez długie lata. Zaspokajały one potrzeby zainteresowań osobistych, w tym chęć poznania świata, służyły kształtowaniu osobistej duchowości, a jednocześnie stanowiły instrument pracy duszpasterskiej.

Summary

Of the 34 posthumous inventories and lists attached to last wills twenty (58.8% of the total) mention books. There are many reasons, including the nature of the sources, why this does not mean that only every second priest possessed books. The posthumous inventories do not contain full bibliographical data; sometimes they mention only the author, in other cases the author, the title or its part, or the type of work, e.g. Sunday sermons. This is why a proper identification of books is a problem, one that causes the greatest difficulties.

The twenty lists contain data on 394 books. This means that the average book collection consisted of 20 titles, mostly of practical use. Theological literature predominated, accounting for 92% of the books (including some scarce works on the history of the Church and canon law). Collections of sermons (28% of theological books), works on pastoral theology (16.2%), morality (7.6%) and asceticism (7.3%) helped priests to run their parish. The Bible was not frequently mentioned in the lists (only 8 times) and commentaries on the Bible were even rarer. The books were mainly in Polish (151 copies) and Latin (127). Four priests had French books (6 volumes), and another two had also German works.

Polish editions predominate in the lists, but I also found 21 volumes of foreign editions (published in Rome, Paris, Lyons, Liège, Cologne, Mainz, Würzburg, Jena and Aschaffenburg). The Mazovian parish priests made wide use of the heritage and achievements of European ecclesiastical literature (originals and translations of works by such authors as Bourdaloue, Clutius, Engelgrave, Faber, St. Francis of Sales, Lambert, Laminetz, Laselve, Massillon, Sanchez, Stapleton, Luis de Granada, Marchantius, Molina, Possevin, Reguis, Busenbaum, Tolet, Antoine, Azor, Concina, Mansi, Thomas à Kempis, Abelli, Crasset, Ruggieri).

It took the parish priests years to assemble the books they planned to have. The books they amassed met their personal needs, satisfied their curiosity of the world, shaped their spiritual standards and helped them in their pastoral work.

(transl. J. Dorosz)